

DE GROTE TOREN: EEN ADELSSYMBOL?

Ben Olde Meierink¹

Tot de belangrijkste neo-gotische adellijke landhuizen van Zuidoost-Utrecht behoort het witgepleisterde Sandenburg. Het huis kreeg zijn huidige uiterlijk in de jaren rond 1860 in de golf van neo-gotische kasteelromantiek. Niet het hele huis Sandenburg dateert echter uit de negentiende eeuw. Onderzoek heeft uitgewezen dat het torenvormige middendeel bijna een eeuw ouder is. Het is mogelijk dat het huis omstreeks 1760 werd gebouwd in opdracht van Eleonora Borre van Amerongen, de laatste telg van haar geslacht. Voor de komst van de neogotiek treft men dus een landhuis in de vorm van een middeleeuwse woontoren aan, zelfs nog voorzien van kantelen.²

Inleiding

Het mag duidelijk zijn dat hierboven geen sprake is van een 'revival', maar van een 'survival' van een kasteelvorm zoals Engeland die ook heeft gekend. In tegenstelling tot de 'revival' heeft de overleving van oude kasteelvormen weinig aandacht getrokken.³ Voor de meeste castellologen zijn de late middeleeuwen al laat, en dat geldt nog meer voor zaken die als post-middeleeuws moeten worden beschouwd. Dit gebrek aan belangstelling is zeker niet uniek. Ook in Engelse, Franse en Duitse literatuur vindt men weinig over de geschiedenis van kasteeltorens na de middeleeuwen. Een recent overzichtswerk over donjons in Vlaanderen laat wel zien dat er bij onze zuiderburen na de middeleeuwen nog hoge kasteeltorens werden gebouwd, maar een verklaring voor dit verschijnsel wordt niet gegeven.⁴ Dit artikel richt zich op de vraag waarom men deze torens ook na het verlies van hun militaire betekenis nog tot in de achttiende eeuw heeft gebouwd en herbouwd.

De woontorens

In de beeldvorming van Nederlandse kasteeltorens speelt in het bijzonder de woontoren een belangrijke rol. De reden hiervoor is dat aan de Langbroekerwetering oostelijk van Utrecht een reeks van deze middeleeuwse woontorens – al dan niet ingebouwd in de latere bebouwing – bewaard is gebleven en gerestaureerd. Dat de voor bewoning zeer onpraktische toren überhaupt de moderne tijd heeft gehaald, is zeer opvallend en hangt ongetwijfeld samen met de reglementen voor de admittie tot de Utrechtse ridderschap in de Nieuwe Tijd, waarin bij de definitie van het begrip ridderhofstad de nadruk werd gelegd op kasteelachtige elementen.⁵

Een karakteristiek voorbeeld is de ridderhofstad Weerdestein in Nederlangbroek. Het heeft behalve een zeventiende-eeuws poortgebouw en drie dubbele grachten nog een kasteelsymbool *par excellence*: de solitair staande, uit ca. 1300 daterende woontoren. Deze toren bestaat uit meerdere bouwlagen boven een kelder en was oorspronkelijk slechts op de verdieping toeganke-

1. Het onderzoek voor deze studie is vanaf 1994 verricht in samenwerking met ir. Jan Kamphuis van Bureau Kamphuis, Bureau voor bouwhistorie te Delft en is nog niet afgesloten.
2. Zie voor de Utrechtse voorbeelden hierna: B. Olde Meierink e.a. eds., *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*, Utrecht 1995. Zie ook H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink eds., *1000 jaar kastelen in Nederland, Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht 1996.
3. Zie voor de 'revival': C.J.A.C. Peeters, 'Het kasteel en de neogotiek', in: *Nederlandse Kastelenstichting, Jaarboekje 4* (1968) 10-28 en W. van Leeuwen, 'Herleving van het verleden. De negentiende en twintigste eeuw' in: Janssen, Kylstra-Wielinga en Olde Meierink eds., *1000 jaar kastelen*, 102-108.
4. F. Doperé en W. Ubregts, *De donjon in Vlaanderen. Architectuur en wooncultuur*, Leuven 1991.
5. R.J.F. van Drie, 'Gebruik en inhoud van de begrippen ridderschap en ridderhofstad in het Nedersticht gedurende de 16de eeuw', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 40 (1986) 67-99; idem, 'Het begrip ridderhofstad in de 16de en 17de eeuw', in: Olde Meierink e.a. eds., *Kastelen en ridderhofsteden*, 41-50.

lijk, en wel over een smalle schuine loopbrug.⁶ Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat woontorens als Hinderstein, Walenburg en Lunenburg niet ouder zijn dan het eind van de dertiende en begin van de veertiende eeuw. Dit is in overeenstemming met schriftelijke bronnen.⁷ Gezien de aanwezigheid van stookplaatsen, latrines en waterputten hadden zij een min of meer permanente woonfunctie. De representatieve zaal bevond zich op de begane grond, waar ook de ingang lag. De bouwers van deze torens waren jongere zonen uit ministerialengeslachten en nakomelingen van de oorspronkelijke ontginners; deze laatsten waren tot welstand gekomen boeren, de zogenaamde 'boerendienstlieden'.⁸ In een tijd dat de ridderschap nog niet gesloten was, deden zij als het ware via het bezit van een stenen woontoren hun intrede in de ridderschap. Ook omstreeks 1400 werden nog dergelijke eenvoudige woontorens gebouwd, zoals De Beesd en Vuylcoop bij Bunnik en Schalkwijk.

Laat-middeleeuwse vierkante torens

Ten westen van Utrecht bevindt zich de zeer hoge Hamtoren. Tot voor kort werd aangenomen dat dit een woontoren was, die gespaard was gebleven nadat in 1871 het kasteel Den Ham was gesloopt. Bouwhistorisch onderzoek heeft echter vastgesteld dat in de achtermuur van de toren muurwerk is opgenomen dat ouder is dan de toren. Hieruit moet worden geconcludeerd dat de toren tegen de reeds bestaande, in 1871 gesloopte zaalbouw is geplaatst. Verder onderzoek in de lage aanbouw heeft uitgewezen dat deze zaalbouw gesitueerd was tegen een nog oudere toren, waarvan het onderste deel in de lage aanbouw bewaard is gebleven. Dit is de oorspronkelijke woontoren geweest, hetgeen door vergelijking met andere woontorens in het Sticht, zoals langs de Langbroekerwetering, lijkt te worden bevestigd. Hiermee is de opmerkelijke hoogte van 27½ meter en zes bouwlagen boven een kelder van de huidige toren verklaard: het is geen eind dertiende- of begin veertiende-eeuwse woontoren maar een later tegen de zaal opgetrokken jongere toren. Deze maakt weliswaar een indruk van grote weerbaarheid, maar deze indruk is onjuist. Terwijl de bovenste verdiepingen voorzien zijn van kleine vensters en schietgaten, hebben de onderste woonlagen grote spitsboogvensters. Men zou echter vanuit defensief oogpunt het omgekeerde verwachten. Opmerkelijk is het archaische metselwerk in Vlaams verband, terwijl de zaalbouw in het modernere 'wilde verband' is gemetseld. De datering is niet eenduidig; naar het steenformaat te oordelen zou de toren omstreeks 1400 zijn gebouwd, terwijl aanwezige vensters en de schouw op een datering in het eind van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw wijzen. In het laatste geval zou het een herbouw betreffen na de verwoesting tijdens de Stichtse burgeroorlog (1481-1483), de strijd tussen Hoeken en Kabeljauwen, die begonnen was in Holland, zich in Utrecht voortzette en stad en gewest jarenlang in zijn greep hield.

Frederik Utenham, de heer van Den Ham, was maarschalk van het Nedersticht en één van de getrouwen van de landsheer, bisschop David van Bourgondië, gesteund door de machtige Maximiliaan van Oostenrijk. Aan de andere kant stonden de stad Utrecht, een groot deel van de Stichtse riddermatigen en Hollandse troepen onder leiding van Jan van Montfoort, die het plateland afstroopten. Den Ham werd geplunderd en vervolgens in brand gestoken. De door de Utrechters vanwege zijn onterecht machtsvertoon zeer gehate maarschalk Frederik Utenham zelf was afwezig, maar werd in 1482 gevangen genomen en in de stad Utrecht onder luid gejuich onthoofd. Frederiks zoon en naamgenoot kreeg in 1505 Den Ham terug. Deze edelman, die zich ook weinig gelegen liet aan de Staten en de bisschop, zal het kasteel vóór 1512 hebben laten herbouwen. Wilde hij hiermee de stad Utrecht, die in de vorm van de Smeetoren en de Plompetoren ook twee hoge torens bezat, symbolisch laten zien dat de macht van het geslacht Utenham geenszins gebroken was?⁹

6. In 1875-1876 werd de voet voorzien van een lage onderbouw met terras.

7. Deze torens moeten dus worden gedateerd ongeveer anderhalve eeuw na het begin van de ontginning van het Langbroek in de jaren 1125-1130.

8. C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*, Zutphen/Utrecht 1983, 273-278.

9. Mogelijk werd de toren hierna nogmaals verwoest, want op midden-zeventiende-eeuwse afbeeldingen zien we de toren nog zonder dak. Pas na ca. 1660 zou de toren worden voorzien van een belvédère.

De Hamtoren had binnen het Sticht een equivalent in Montfoort. De grote vierkante toren van het in 1672 gesloopte kasteel van Montfoort had tenminste zes bouwlagen boven een kelder en was aan de bovenzijde voorzien van een trans met op de hoeken arkelorentjes. Een datering van deze toren kan niet worden gegeven, maar de vijftiende eeuw lijkt niet onmogelijk. Montfoort bezat nog een tweede vierkante toren aan de zuidzijde, die niet hoger dan de dakrand reikte. Het muurwerk hiervan is relatief dun en zou ook uit de vijftiende of zestiende eeuw kunnen dateren.

De grote toren vertoonde gelijkenis met de toren 'Saint Pol' in Vianen. In het jaar 1371 liet Gijsbrecht van Vianen in de noordwesthoek van het stadje Vianen het kasteel Batestein bouwen. Het meest in het oogspringende element was de in 1771 gesloopte forse vierkante toren Saint Pol, die aan de voorburch stond. De toren werd bekostigd uit het losgeld voor de zoon van de graaf van Saint Pol in Artesië, die tijdens de slag bij Baesweiler in het Rijnland door Van Brederode gevangen was genomen.¹⁰ De toren had een sterk gesloten karakter en bezat evenals Montfoort op de vier hoeken arkelorentjes.

Niet ouder dan de vijftiende eeuw is ook de vierkante toren van Bergh. Voor de bouw van deze toren – met een borstwering en vier arkelorentjes – heeft men de oorspronkelijke binnenpoort gedicht. De vierkante toren van kasteel Bergh nam de plaats in van een oudere donjon waarvan het onderste deel nog aanwezig is.¹¹ Het is aantrekkelijk een verband te leggen met het nabij gelegen Kleef. In 1429 liet hertog Adolf hier de nieuwe Spiegeltoren op de plaats van een romaanse voorganger optrekken, die waarschijnlijk niet onbewust geïnspireerd lijkt te zijn op de Barbarossatoren van het Nijmeegse Valkhof. In 1439 storte de donjon in en spoedig daarna liet de Kleefse hertog op dezelfde plaats de Zwanentoren bouwen. Boven de ingang werd een gedenksteen geplaatst, waarop uitgebreid de bouw, de ouderdom van de ingestorte voorganger en zelfs dat Caesar deze nog zou hebben gebouwd, werd beschreven.¹²

Het gegeven dat men zowel in 's-Heerenberg als Kleef er niet voor terug schrok veel geld te investeren in grote torens waarvoor geen militaire betekenis meer bestond, kan enkel worden verklaard uit de wens naar continuïteit, zoals de gedenksteen in Kleef duidelijk maakt. Veel status en weinig militaire betekenis mogen we ook toekennen aan de vijftig meter hoge uitzichttoren die omstreeks 1450 aan de noordzijde van het Haagse Binnenhof verrees, maar die reeds enkele jaren later weer werd afgebroken, waarschijnlijk vanwege instortingsgevaar.¹³

Het is opmerkelijk dat we in de voorgaande gevallen te maken hebben met vierkante torens, terwijl de vijftiende-eeuwse ontwikkeling op het gebied van de vuurkracht van het geschut om ronde torens zou hebben gevraagd, zoals bisschop David van Bourgondië deze toepaste bij de verbouwing van het kasteel Duurstede.

Verhogingen van bestaande torens

Een ander zeer opmerkelijk verschijnsel is de verhoging van middeleeuwse torens om deze meer aanzien te geven. Hiervan is sprake bij het uit de tweede helft van de dertiende eeuw daterende Sterkenburg in het zuidwesten van Utrecht. Deze ovale burcht heeft een in de ringmuur opgenomen grote ronde toren (een zgn. toren *à cheval*). Deze toren bestaat uit vier verdiepingen boven een kelder, terwijl er waarschijnlijk nog een vijfde verdieping aanwezig was. Het muurwerk van het bovenste deel van de toren is aanmerkelijk dunner, waarbij de onderste helft muurtrappen heeft en de bovenste helft een bakstenen spiltrap. Het bovenste gedeelte maakt de indruk van veel

10. Zie J.A.L. de Meyere en J.M.M. Ruijter, *Kasteel Batestein te Vianen. Aspecten uit de historie van het kasteel en zijn bewoners*, Vianen/Alphen aan de Rijn 1981.

11. Mededeling ir. J. Kamphuis. Zie ook: E.H. ter Kuile, *De graafschap Zutphen* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Provincie Gelderland), 's-Gravenhage 1958, 18-20, die de toren zeker na 1400 dateert.

12. Zie H. P. Hilger, *Kreis Kleve 4* (Die Denkmäler des Rheinlandes), Düsseldorf 1967, 13-27, met name 26. In de gedenksteen in de Zwanentoren staat: 'in den jair na gaidis geboirte mccccxxxix op de vll dach van october vyel hier op deser plaetse ein groit toirn van graven steen die daar meer dan iii c jair vair gaidis geboirte gestaen had ind die hogeborn furste heet adolph die yrste hartog van kleve ind greve vander marke dede dei plaetze rume ind desen nyen toirn uyer eerden bis an desen steen toe bynnen denselven jair weder opmueren item ende men seght dat Julius Cesar had de toirn maken die dair voir stond'.

13. G.C. Calkoen, 'Het Binnenhof van 1247 tot 1747', *Die Haghe* 14 (1902) 82.

Huis Rechteren door Abraham de Haen, 1729. Op de tekening is halverwege de toren te zien van waaraf de veertiende-eeuwse toren in 1634 werd verhoogd (Collectie Gemeentearchief Arnhem, foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

recentere datum te zijn. We gaan er voorlopig van uit dat de verhoging van de toren waarschijnlijk in de zestiende, of mogelijk zelfs in de tweede helft van de vijftiende eeuw plaats zal hebben gevonden. Een ingrijpende restauratie biedt wellicht de mogelijkheid deze datering te bevestigen of te weerleggen.

Een tweede voorbeeld is het omstreeks 1770 vrijwel geheel gesloopte Strijen te Oosterhout. Terwijl de in 1288 gebouwde hoofdburcht in Brabant lag, hoorde de voorburch tot het gebied van de graaf van Holland. De ruïne van de vierkante toren van dit vierkante kasteel heeft een opmerkelijke hoogte. Bouwhistorisch onderzoek heeft uitgewezen dat tussen het tweede en derde verdiepingsniveau een verjonging aanwezig is. Vanaf dit punt is ook het metselwerk en de gevelindeling met schietgaten afwijkend. Hieruit zou men tot de conclusie kunnen komen dat we te maken hebben met een verhoging van de toren. Ook een kopergravure van Santvoort uit 1656 geeft halverwege een horizontale lijn aan, die correspondeert met de overgang in het metselwerk. De grote toren zou in de veertiende of vijftiende eeuw verhoogd kunnen zijn.¹⁴ De toren vertoont in ieder geval een grote gelijkenis met de in 1826 gesloopte 'Toren van Polanen', waarvan het onderste deel één van de hoektorens was van het tussen 1350 en 1362 gebouwde vierkante kasteel van Breda.¹⁵ Uit eind-zeventiende-eeuwse tekeningen valt af te leiden dat ook deze toren in de loop van de tijd was verhoogd. Het is aantrekkelijk te veronderstellen dat dit geschiedde in de jaren rond 1350 ten tijde van Willem van Duvenvoorde, die eveneens Breda bezat.

Ook in Overijssel is een interessant voorbeeld van een verhoging van een bestaande toren te vinden. In het omstreeks 1320 gestichte kasteel Rechteren zijn als de oudste en dominantste bouwelementen de grote zaalbouw en de oorspronkelijk vrijstaande grote ronde toren aan te wijzen. De in baksteen opgetrokken zaalbouw is recentelijk dendrochronologisch gedateerd in het

14. [J. Kamphuis en D.H.M. Hermans] *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Ruïne van Strijen Oosterhout NB* (Rapport Rijksgebouwendienst Bureau Rijksbouwmeester Adviesgroep Monumenten in Rijksbezit), [’s-Gravenhage] 1990.

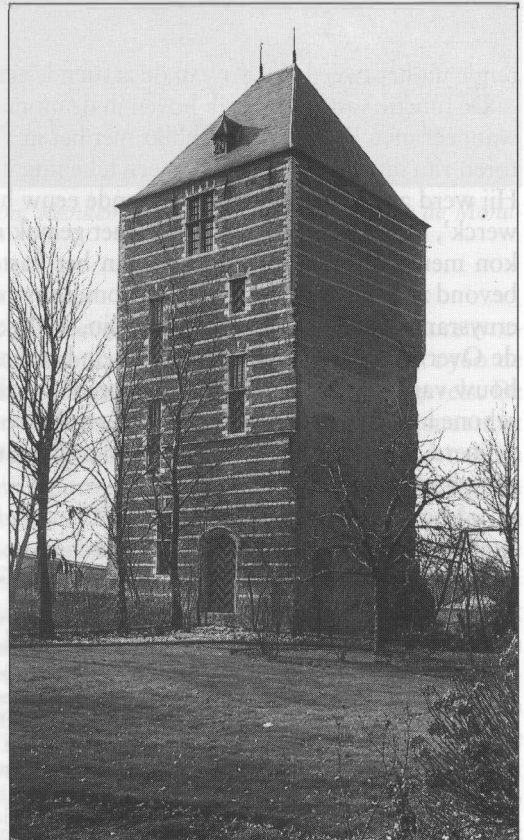
15. Vriendelijke mededeling drs. G. van der Eynde, stadsarcheoloog van Breda.

begin van de zestiende eeuw. Met de toren, die een doorsnede heeft van 8½ meter, is het iets ingewikkelder. Algemeen wordt de toren als veertiende-eeuws gezien. Hierbij wordt het niet uitgesloten geacht dat hij terug gaat tot de stichting van Rechteren. Dit geldt echter alleen voor de onderste drie verdiepingen; de verdiepingen daarboven moeten gezien het afwijkende baksteenformaat naderhand zijn toegevoegd, in ieder geval in een tijd dat aan de toren géén defensieve eisen meer werden gesteld. Ter Kuile achtte het mogelijk dat dit aan het einde van de vijftiende of in de loop van de zestiende eeuw geschiedde.¹⁶ Dendrochronologisch onderzoek heeft zeer recent een opmerkelijke late datering voor de verhoging opgeleverd: 1634.¹⁷ De opdrachtgever van deze verhoging in archaïserende vorm was Johan van Rechteren, die na een lange tijd van afwezigheid vanwege de strijd tussen Staatse en Spaanse troepen op het Overijsselse platteland zich in 1630 weer op Rechteren vestigde.

Belvédèretorens

Aan het eind van de middeleeuwen werd in kastelen de trap – tot op dat moment in de muren uitgespaard of als houten spiltrap ergens in de hoek geplaatst – ondergebracht in monumentale uitwendige traptorens. Naast de stenen spiltrappen komen sinds het einde van de vijftiende eeuw ook trappenhuizen met rechte steektrappen voor, die onderbroken door bordessen om een vierkante stenen spil omhoog voerden. De ontwikkeling van deze trappenhuizen hing samen met veranderde inzichten in de representatieve rol van de trap in de architectuur. Eén van de oudste nog bestaande voorbeelden bevindt zich op de Kleine Binnenplaats van de Markiezenhof te Bergen op Zoom en dateert uit 1495. Ook kastelen als Bongard in Limburg en Nederhemert in de Bommelerwaard kennen dergelijke monumentale trappenhuizen.

Naast deze weliswaar monumentale maar nog steeds functionele voorbeelden, kennen we ook traptorens die ver boven de omringende bebouwing uitsteken. De trappen eindigen derhalve niet bij de bovenste verdieping, zoals men zou verwachten, maar voeren daar voorbij naar boven. Een zeer representatief voorbeeld is de toren van het voormalige kasteel IJsselstein bij Utrecht. In de jaren tussen 1527 en 1532 werd hier in opdracht van de hoge edelman Maximiliaan van Egmond een zeer monumentale traptoren gebouwd, die in geen verhouding stond met de omringende bebouwing. Deze in 1888 bij de afbraak van het kasteel gespaarde toren bevat inwendig een monumentale, rijk gedecoreerde overwelfde staatsietrap en heeft – gezien de aanwezigheid van een sekreet – op de bovenste verdieping een woonfunctie gehad.¹⁸ Ook het kasteeltje 'De Blauwe Camer' bij Oosterhout bezit nog een dergelijke, weliswaar eenvoudigere traptoren, date-

De kasteeltoren van IJsselstein (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

16. E.H. ter Kuile, *Noord- en Oost-Salland* (De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst) 's-Gravenhage 1974, 14-15.

17. D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (6). Torens en kerken', *Bulletin KNOB* 95 (1996) 129.

18. T. Hermans en Ch. Noordam, 'IJsselstein' in: Olde Meierink e.a. eds., *Kastelen en ridderhofsteden*, 506-511. Dit vertrek was in de achttiende eeuw de plaats waar gevangenen werden opgesloten. Dit is niet de oorspronkelijke situatie. In de zestiende eeuw werden zij zonder twijfel ondergebracht in 't Stock' of de 'gevangtoren' elders in het kasteel.

De Cannenburgh
(foto Rijksdienst
voor de
Monumentenzorg)

rende uit het tweede kwart van de zestiende eeuw.¹⁹

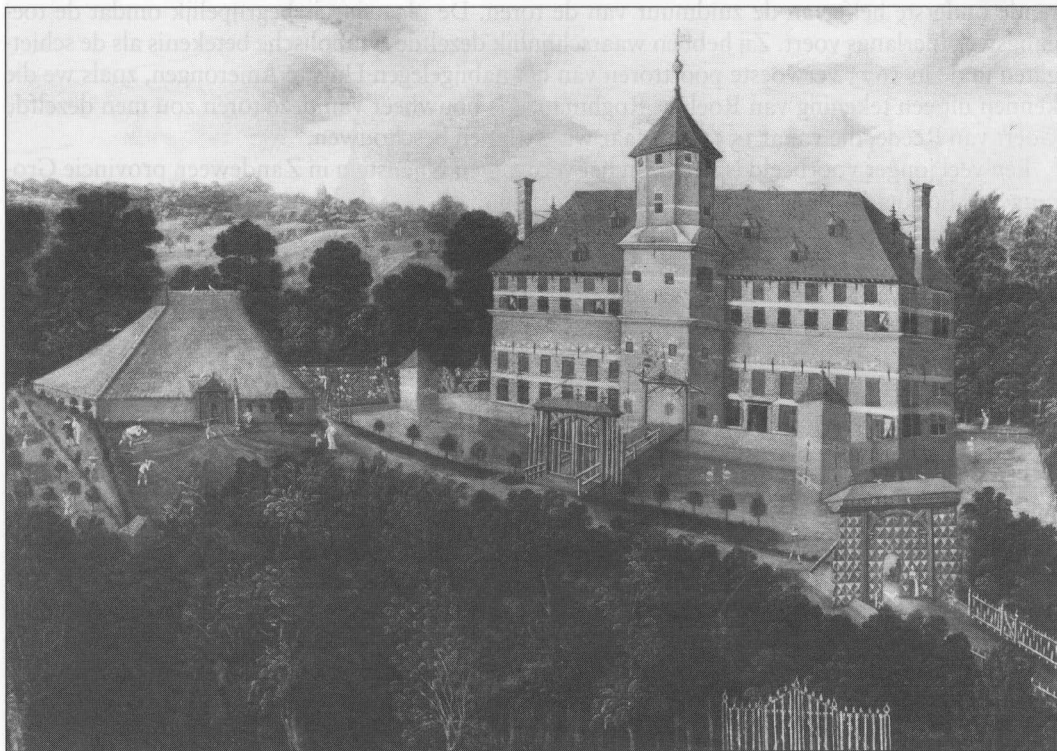
De functie van het vertrek boven in de monumentale traptoren van IJsselstein wordt duidelijk wanneer men IJsselstein vergelijkt met het in 1673 verdwenen kasteel Ruwiel bij Breukelen. De toren van dit kasteel – te zien op een tekening van Roghman uit 1646 of 1647 – dateert uit 1557. Hij werd aan het eind van de zestiende eeuw beschreven als een ‘weyteltrap van viercant steenwerck’, die zo breed was dat men met gemak met een paard naar boven kon. Via de traptoren kon men alle kamers en zolders van het kasteel bereiken. In het bovenste deel van de toren bevond zich ‘een schoon vierkant soomerhuys van tien voet [ruim drie meter] viercants daar drie cruysramen met een schoorsteen in sijn, welk somerhuys een schoon ruym uytzicht heeft’.²⁰ Ook de Overijsselse edelman Sweder Schele beschreef in zijn huiskroniek in 1617 plannen voor de bouw van een dergelijke belvédèretoren: ‘... die bavenste kamer, alsock den kap in torn, sollen schone lustige kameren worden om van sick te kunnen sehen’.²¹ De bouw werd echter nooit uitgevoerd, waarschijnlijk als gevolg van de hervatting van de oorlog na het Twaalfjarig Bestand.²²

19. J. Kalf, *De Baronie van Breda* (De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de provincie Noord-Brabant), Utrecht 1912, 271-276.

20. Gemeentearchief (GA) Utrecht, Bibliotheek Hs. VIII F 70.

21. Schele beschreef zijn bouwplannen als volgt: ‘In den hoek an der bleke hebbe ick verordnet te setten – gunt mi Gott met leven so lange – een torn baven den keller, 3 (...) woningen gemuert end met een kappe gedeckt, gelick die wenteltrappe. Die keller soll van quaderwerck wesen tot een gefangentorn end met scheetgaten, sonder ander fenster. Die onderste kamer soll wesen als een ander kamer met een hemelicheit in genen offte wall met een ganck off gesheyt um in ander kamer mede te dienen, als ock im keller en hemelickheit. Soll wesen 15 voeten hoch. Die middelste kamer soll wesen 18 voet hoch en soll wesen die huisskapelle (...).’ Het vertrek hierboven was de genoemde belvédère. Staatsarchiv Osnabrück, Gutsarchiv Schele zu Schelburg inv. nr. 1000, huiskroniek van de familie Schele tot Weleveld, f. 822-825.

22. Een vergelijking met de renaissance-toren van kasteel Brake bij Lemgo (Dld) dringt zich op. Deze toren, die in opdracht van graaf Simon VI von Lippe in 1584-1591 werd gebouwd, nam de plaats in van de voormalige donjon, maar kreeg aan de buitenzijde wel een aan de klassieke ontleende ordenarchitectuur. Inwendig bevat de toren, naast een monumentale rechte bordestrap die de toegang vormde tot de meest representatieve vertrekken in de aangrenzende vleugel, drie kleine overwelfde ruimten, waar de omvangrijke bibliotheek was ondergebracht. Direct boven het trappenhuis bevindt zich een woonvertrek dat gezien de directe nabijheid van de bibliotheekruimten als ‘Studiolo’ van de zeer intellectuele bouwheer moet hebben gediend. Het sluit aan op de laat-middeleeuwse idee dat de vorst ‘arma et litterae’ met elkaar diende te verbinden. Het genoemde privévertrek stond gezien de eenvoudige inrichting in sterk contrast met de rijk gedecoreerde ontvangstruimten in hetzelfde slot. Concluderend kan worden gezegd dat in de toren de privé- en representatieve sfeer beide, weliswaar sterk gescheiden, waren ondergebracht. Zie J. Kastler, ‘Der Schloßturn in Brake als öffentliche und private Architektur’, in G.U. Großmann ed., *Renaissance im Weserraum*, München/Berlijn 1989, 113-127.

Nijenstein te Zandeweer (collectie Groninger Museum, Menkemaborg, foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg)

De monumentale ingangstoren met belvédère

In de loop van de zestiende eeuw ontwikkelde zich uit het defensieve poortgebouw een torenvormige ingangspartij. Een fraai voorbeeld is de Cannenburch op de Veluwe waar rond 1560 de ingang werd geaccentueerd door deze onder te brengen in een hoge toren met schijngelvels. De ingangspartij zelf kreeg de nodige klassieke orden, weliswaar niet geheel juist toegepast, maar het doel werd wel bereikt: de bezoeker moest worden geïmponeerd. Boven de gang werden niet alleen de wapens van de opdrachtgevers Hendrik van Isendoorn à Blois en zijn echtgenote Margaretha Stommel, maar ook hun beider portretten aangebracht. Om de band met hun grote oom Marten van Rossem, uit wiens erfenis het nog niet geheel herbouwde kasteel werd verkregen, nog te accentueren, liet het echtpaar een beeld van de bekende veldheer in de topgevel aanbrengen.

Een soortgelijke representatieve functie als accentuering van de ingang had ook de toren van het in 1945 door een bombardement vernietigde Zuilenstein bij Amerongen. De Utrechtse edelman Ernst van Nijenrode verwierf in 1549 dit kasteel. Twee jaar later werd tegen de naar de toegangsweg gewende zuidgevel van de uit omstreeks 1400 daterende zaalbouw een imposante toren geplaatst. Evenals bij de iets jongere Cannenburch moest deze toren de ingang accentueren. De fraaie, uit 1551 daterende zandstenen ingangspartij met klassieke hermen vormde oorspronkelijk het front van de toren. Een tekening van Arnout van Buchell uit het begin van de zeventiende eeuw toont de oorspronkelijke opzet en laat boven de ingang het wapen zien van Goert van Reede, die in 1544 met Van Nijenrodes enige dochter was gehuwd. De toren heeft nooit als traptoren voor het huis gefungeerd, ook niet toen Zuilenstein in opdracht van prins Frederik Hendrik in de jaren 1630 werd uitgebreid. Bij die gelegenheid werd de toren fors verhoogd en van een uivormige kroning voorzien. De functie van de bovenste vertrekken in de toren is niet meer te achterhalen, maar zij zijn zeker van marginaal belang geweest. Status zal een belangrijker rol hebben gespeeld. Of er bezoekers via smalle ladders omhoog werden gevoerd om hun de renaissancetuinen van boven af te tonen, is niet bekend. Opmerkelijk was de aanwezigheid van schietspleten in de uit 1551 date-

rende onderste helft van de zuidmuur van de toren. De plaatsing is begrijpelijk omdat de toegangsweg hierlangs voert. Zij hebben waarschijnlijk dezelfde symbolische betekenis als de schietgaten in de in 1673 verwoeste poorttoren van het nabijgelegen Huis te Amerongen, zoals we die kennen uit een tekening van Roelant Roghman. Als bouwheer van deze toren zou men dezelfde Goert van Reede, die vanaf 1557 eigenaar was, kunnen beschouwen.

Een veel jonger voorbeeld is te zien in het verdwenen Nijenstein in Zandweer, provincie Groningen. Hier liet in 1633 Edzard Jacob Clant de oude borg Scheltekema afbreken en vervangen door een nieuw huis, dat hij Nijenstein noemde.²³ In de toren, die zich bovendaks achtkantig voortzette, bevond zich zowel de toegang tot het huis, als de trap met een uitzichtpunt. Het Nijenstein is een voorbeeld van een geheel nieuw gebouwde borg in het Groningerland. Het huis staat hierin echter niet op zichzelf; ook bij andere borgen als Ewsum, Luinga en het nog bestaande Fraeylemaborg bij Slochteren komen boven het dak oprijzende torens voor. De laatste torens, die deels zijn ingebouwd, dateren uit de eerste helft van de zeventiende eeuw. Als een laat voorbeeld van een monumentale ingangstoren kan nog Singraven bij Denekamp worden genoemd. De nieuwe eigenaar Gerhard Sloet breidde zijn huis in 1661 uit met een toren met een zeer eigentijds uiterlijk. De tegen de zijgevel opgetrokken toren, die als ingang en traptoren dient, heeft een Bentheimer zandstenen front met kolossale ionische pilasters: een opmerkelijke aanpassing van moderne architectuurvormen aan een traditioneel bouwtype.²⁴

Een combinatie van een grote middentoren als referentie naar de donjon en hoektorens vindt men bij het door de katholieke edelman Hendrik Pieck en zijn vrouw Maria van Winssen gebouwde landhuis in zijn kleine ambachtsheerlijkheid Heemstede bij Houten. Dit huis heeft een moderne centraliserende plattegrond, waarbij echter de vier afgeschuinde hoeken zijn ingevuld met een vier-tal hoektorens op een vijfhoekige plattegrond. Het kasteelachtige uiterlijk wordt nog versterkt door het feit dat men het middendeel als een middeleeuwse donjon boven het dak heeft laten uitsteken, terwijl inwendig geen spoor is te bekennen van een toren. Het huis heeft de gebruikelijke zeventiende-eeuwse plattegrond van een classicistisch landhuis.

In het geval van kasteel Renswoude wordt de ingangspartij geaccentueerd door een hoge centrale middentoren. Dit buitenhuis werd in 1654 in opdracht van de familie Van Reede gebouwd. Hoewel het aan de achterzijde door een evenwichtige gevelopzet en vensterverdeling het karakter heeft van een modern landhuis, heeft de voorzijde door de hoektorens en de hoge centrale toren een veel meer monumentale verschijning. Bouwhistorisch onderzoek heeft aangetoond dat zowel de beide hoektorens als de hoge toren, die de functie van de middeleeuwse donjon overneemt, niet in het oorspronkelijke bouwplan waren opgenomen. Wij mogen aannemen dat de Van Reedes, die tot de invloedrijkste riddermatigen van het Sticht behoorden, hierbij een bepaald oogmerk hebben gehad. Als ouderwets zijn zij zeker niet te betitelen. In 1639 liet Johan van Reede van Renswoude bij zijn oude kasteel Bornwal of Renswoude de nog bestaande kerk bouwen, welke als één van de vroegste vormen geldt van de voor het Hollands Classicisme zo geëigende centrale koepelkerken, een kerktype waarin de regels van symmetrie en proporties het verst konden worden doorgevoerd. Waarschijnlijk wilden de Van Reedes door het opnemen van de imposante torens in hun nieuwe huis de middeleeuwse, feodale oorsprong van het huis – dat mogelijk niet op dezelfde plaats lag – benadrukken. Of was dit wellicht een antwoord op de bouwactiviteiten van de naburige Van Westerholts, met wie zij voortdurend overhoop lagen? Twee jaar eerder hadden deze hun kasteel Scherpenzeel tot een modern landhuis laten verbouwen, met dien verstande dat aan de achterzijde de middeleeuwse donjon met arkelorentjes op de hoeken werd gespaard en duidelijk zichtbaar gelaten.²⁵

23. W.J. Formsma, R.A. Luitjens-Dijkveld Stol en A. Pathuis, *De Ommelander borgen en steenhuisen*, Assen 1973, 513. Zie ook J. Vinhuizen, 'Scheltekema-Nijenstein te Zandweer', *Groningsche Volksalmanak* 1925, 140-166.

24. Zie B. Olde Meierink, *De receptie van het Hollands-Classicisme bij de Overijsselse adel 1640-1700*, ongepubliceerde doctoraalscriptie kunstgeschiedenis RU Utrecht 1986.

25. Zie voor dit huis: M.A. Prins-Schimmel, *Huize Scherpenzeel. De geschiedenis van versterkt huis tot gemeentehuis*, s.l. [Scherpenzeel] 1983.

Kasteel Renswoude (foto Rijkdienst voor de Monumentenzorg)

Besluit

De donjon bleef ook na het verdwijnen van zijn oorspronkelijke, defensieve functie veelal in adellijke huizen gehandhaafd. Bovendien werden in een aantal gevallen bestaande grote torens aanmerkelijk verhoogd en hierdoor bijzonder geaccentueerd. Zelfs werden nog in de zeventiende en achttiende eeuw torens aan adellijke landhuizen gebouwd, als waren zij twaalfde- of dertiende-eeuwse donjons. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de grote toren een sterke symboolwaarde voor de adel heeft gehad. Hij drukte macht en gezag uit, niet alleen tegenover onderhorigen en steden, maar ook tegenover standgenoten. In een aantal gevallen lijkt er zelfs sprake te zijn van een 'invention of tradition', waarbij een nieuwe toren de continuïteit van het huis en de eigen machtspositie moest aantonen. Het mag in dit verband opvallend worden genoemd dat het fenomeen in de zeventiende eeuw zich voorlopig in zijn meest uitgesproken vorm laat aanwijzen in Utrecht en Groningen, waar de adel om verschillende redenen zijn identiteit tegenover de stad wilde benadrukken, en niet in andere gewesten.

De bovenstaande waarde van de 'grote toren' als adelsymbool krijgt wel op een heel bijzondere manier gestalte in een laat-zeventiende-eeuws portret van Johan van Hardenbroek met zijn zesjarige zoon en beoogde opvolger.²⁶ Het werd geschilderd in 1694, één jaar voor het overlijden van Van Hardenbroek. Op de achtergrond van het schilderij ziet men het kasteel Hardenbroek. Het afbeelden van het eigen kasteel of landhuis op de achtergrond was een verschijnsel dat in de zeventiende eeuw opgang maakte in de portretkunst.²⁷ Maar in het onderhavige geval is het zeer opvallend dat de nog levende echtgenote en moeder en de twee andere kinderen van Van Hardenbroek zijn weggelaten.²⁸ Hierdoor wordt het schilderij ontdaan van zijn familiale notie en krijgt het een zuiver dynastieke lading. Dit effect wordt nog versterkt door het feit dat de geportretteerde zich laat afbeelden in harnas en zijn zoontje in een romeins kostuum met op de achtergrond het stamslot Hardenbroek. Een neef van hem had het kasteel in 1684 van de hand moeten doen. Nog opmerkelijker is dat op de hoek rechtsachter een hoge gekanteelde toren is geschilderd. Op geen van de tekeningen die Roghman in 1646 of 1647 van Hardenbroek maakte, komt echter een toren voor: slechts wat verbrokkeld muurwerk geeft hierop nog de plaats aan waar eens de middeleeuwse donjon stond. We kunnen slechts vermoeden dat het verloren gegane stamslot op het schilderij de oor-

26. Olieverf op doek, 123,5 x 95,5 cm, door M. Dringenbergh, part. coll.

27. E. de Jongh, *Portretten van echt en trouw. Huwelijk en gezin in de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw*, Zwolle/Haarlem 1986, 158-160.

28. Zie voor de genealogie: E.B.F.F. Wittert van Hoogland, *Bijdragen tot de geschiedenis der Utrechtse ridderhofsteden en heerlijkheden*, 2 dln., 's-Gravenhage/Utrecht 1909-1912. Waarschijnlijk zijn alle kinderen jong overleden want de weduwe verkocht in 1720 de heerlijkheid weer.

Johan van Hardenbroek en zijn zoon Willem Hendrik door M. Dringenbergh, 1688 (particuliere collectie, foto Iconografisch Bureau)

sprong en de legitimatie van het geslacht diende weer te geven. Van Hardenbroek heeft de band met dit kasteel trachten te herstellen. Hij heeft zich daarom niet laten afbeelden met Sterkenburg, waarvan hij door zijn huwelijk met de laatste telg uit het geslacht Matenesse ook heer was, maar juist met het kasteel waaraan de Van Hardenbroeks hun naam hadden ontleend. Hij kon het kasteel zelf weliswaar niet verwerven, maar wist wel in 1684 van zijn neef de erbij behorende ambachtsheerlijkheid te kopen, waardoor hij zich heer van Hardenbroek mocht noemen.²⁹ Een latere Van Hardenbroek, de generaal Johan Adolph, zou het stamhuis weer in de schoot van de familie terugbrengen. Hij kocht het inmiddels tot

een classicistisch landhuis verbouwde kasteel in 1748 terug. Veertien jaar later zou hij het huis weer een feodaal aanzien geven door aan het front twee hoektorens toe te voegen met hoge spitse daken om zo de oude, middeleeuwse oorsprong van de binding tussen huis en geslacht te beklemtonen.³⁰

29. Het gerecht en de dagelijkse heerlijkheid van Hardenbroek, die in 1599 was ingesteld en van Langbroek afgescheiden, werden aangekocht voor 6.000 gld. (GA Utrecht, Notarissen, Notaris R. van Vechoven 4 juli 1684). De aankoop geschiedde in een tijd dat de financiële middelen van Van Hardenbroek bijzonder slecht waren. Johan nam in hetzelfde jaar meerdere leningen op, met als onderpand zijn prebende van Oud-Munster. In de komende jaren werden telkens nieuwe leningen afgesloten met inkomsten als onderpand. In 1688 werden Mathenesse en Riviere openbaar verkocht. Vervolgens moest een overeenkomst met de crediteuren worden gesloten, waarbij op Sterkenburg een bedrag van 25.000 gld. gevestigd werd. Het huis werd in 1687 verhuurd aan Jacoba Margriet van Hardenbroek, vrouwe van Raaphorst.

30. Deze uitbreiding vond plaats in 1762. Kort voor zijn overlijden in 1791 zou hij het huis ook aan de achterzijde nog met torens voorzien.